

AZ OSZTRÁK NEMZETI TUDAT FEJLŐDÉSÉRŐL

(A Szegei József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéke vendégeként 1983. november 28-án tartott előadás)

Más országokban bizonyára értetlenkedést váltana ki az a kérdés, hogy vajon nemzetnek számít-e az ország lakossága, s hogy kialakult-e a lakosság nemzeti tudata. Magától értetődik a nemzeti tudat, s mind pozitív, mind negatív értelemben véve a politikai élet legerősebb hajtóerőinek az egyike. Évszázadunkban bonyolult fejlődés ment keresztül Ausztriában a nemzet és a nemzeti tudat, s ez a fejlődés egyáltalán nem volt egyenes vonalú, sőt, Ausztria nemzetné válásának drámai folyamatáról beszélhetünk, amely mindenképpen méltó arra, hogy tudományos vizsgálódás tárgya legyen.¹

Nincs szándékomban részletekbe menő fejtegetésekbe bocsátkozni a nemzet fogalmáról — már maga ez is minden nehézség nélkül betölthetne egy egész estét —, sem pedig a középkorig visszanyúló Ausztria nemzetné válásának a folyamatában, noha az osztrák történészek ezt tették a szellemi és a területiális gyökerek tekintetében egyaránt.² A nemzeti tudat 20. századi fejlődésére kívánok szorítkozni, különösen azt az időszakot állítva előtérbe, amelynek különös jelentősége van az osztrák nemzeti tudat fejlődése szempontjából, amelyikkel tudományosan én magam is foglalkoztam, vagyis a nemzeti szocializmus ausztriai uralmának éveivel 1938 és 1945 között. Végül szeretnék kitérni arra is, hogyan is néz ki ma az osztrákok nemzeti tudata.

A fogalom hosszas taglalásának a szándéka nélkül annyit mindenesetre előre kell bocsátanom, hogy fejtegetéseim nem a nyugat-európai államnemzet fogalmán, de még csak nem is a nemzet közép-európai felfogásán alapulnak, ahogyan azt Herder a nyelvi és a kulturális egység szellemében megfogalmazta, hanem egy átfogóbb fogalomból indulok ki, amely magában foglalja az olyan természetes adottságokat is, mint a származás és a terület, a kulturális tényezőket, mint amilyen a nyelv, a vallás, a kultúra és az állam, de felöleli az olyan ökonómiai feltételeket, mint az egységes gazdasági terület, valamint a tudat, az akarat és az érzelem szubjektív jegyeit is. A nemzeti tudat ebben az értelemben a nemzetnek ha nem is az egyetlen, de mindenesetre elválaszthatatlan és lényeges kritériuma. Ernst Renan fogalmazta meg a párizsi Sorbonne-on 1882-ben tartott emlékező előadásában azt a sokat idézett tételt, mely szerint a nemzet egzisztenciája nem más, mint egy „naponta megejtett népszavazás”.³

A nemzet nem örök, megváltoztathatatlan kategória; alá van vetve a történelem

¹ Lásd erről még: ANTON BURGHARDT—HERBERT MATIS, *Die Nation-Werdung Österreichs. Historische und soziologische Aspekte*. In: *Berichte*, H. 13, 1976. december; FELIX KREISSLER, *La prise de conscience de la nation autrichienne 1938—1978*, 2 kötet. Párizs 1980; ALBERT MASSICZEK (kiadó), *Die österreichische Nation. Zwischen zwei Nationalismen*. Wien 1967.

² Lásd még FRIEDRICH HEER, *Der Kampf um die österreichische Identität*, Wien—Köln—Graz 1981; ALPHONS LHOTSKY, *Das Problem des österreichischen Menschen*. In: *Aufsätze und Vorträge*, 4. kötet, Wien 1974; ERIKA WEINZIERL, *Österreichische Nation erst seit 1945*. In: *Die österreichische Nation*, 23. J., H 3 és 4/1971.

³ GERALD STOURZH, *Kommentar zur Studie „Österreichbewusstsein“*, 1980, In: *Das österreichische Nationalbewusstsein in der öffentlichen Meinung und im Urteil der Experten*, Wien, évszám é: k 11 [193 0]. 12. lap.

dinamikájának. Európában ugyan már rég befejeződött, a világ más részein azonban még most is tart az új nemzetek kialakulásának, illetőleg két nemzet különválásának a folyamata. Az osztrák nemzet sem öröktől fogva létezik. Kialakulása lényegében véve az elmúlt 100 évre tehető; azt a kérdést pedig külön is tisztázni kellene, hogy ami lezajlott, az a német nemzetből való különválásnak, vagy pedig a két nemzet párhuzamos létezésének tekinthető-e. Ausztria önálló állami léte nem jelentett ebben a folyamatban — 1866: kiválás a Német Szövetségből, 1918—1938: Első Köztársaság, 1945: Második köztársaság — valamiféle különleges formáló erőt, az azonban tagadhatatlan, hogy 1918-ban, 1938-ban, vagy 1945-ben a Németországgal való egyesülés is lehetett volna a fejlődés iránya.

A Habsburg-monarchia (1918-ig)

Az „osztrák nemzet” fogalma már a Habsburg-monarchia idején is felbukkan, mégpedig a napóleoni háborúkkal és az Osztrák Császárság 1804-ben bekövetkezett létrejöttével kapcsolatban. Az osztrák patriotizmus megteremtését célzó fáradozások azonban nem csak Ausztria német ajkú lakosságára vonatkoztak, hanem az egész államot érintették, mindenekelőtt pedig az uralkodóházra irányultak. Nemzeti érzés helyett inkább a dinasztia által fémjelzett regionális és lokálpatriotizmusról lehetne beszélni, úgy, ahogyan azt Franz Grillparzer megfogalmazta: „Nem német vagyok, hanem osztrák, ... mindenekelőtt azonban bécsi.”⁴ Albert Fuchs, a kommunista író, a régi Ausztria szellemi áramlatainak a figyelemre méltó boncolgatása során arra a megállapításra jutott, hogy Ausztria legkésőbb a 19. század nyolcvanas éveinek az elejére „saját nemzeti tudatának híjával levő nemzetté változott”.⁵

A Monarchiának azonban nem sikerült pozitív államtudattá átformálnia a széles rétegek fekete-sárga lojalitását, pedig ez tartósan ellensúlyozta volna a feltörekvő nemzeti erők centrifugális tendenciáit. Jászi Oszkár mutatott rá arra, hogy a monarchia elmulasztotta az önálló nemzeti tudatnak a művelődésügy tervszerű befolyásával történő erősítését és azt, hogy ellenhatást fejtsen ki a nemzeti fragmentálódással szemben.⁶ Friedrich Heer, az osztrák szellemtörténet jelentős műveinek a megalkotója pedig a művelődésügynek Németország részéről történő befolyásolásában látta a specifikus osztrák kultúra tudata megszilárdulásának az egyik legfőbb akadályát.⁷ A romantika hatására a nemzet nyelvi-kulturális fogalma a maga teljes romboló erejével érvényre jutott, amelynek a dezintegráló következményei révén a soknemzetiségű állam széthullásához kellett vezetnie. A német ajkú lakosság meghatározó politikai erői 1866 után a német nacionalizmus döntő befolyása alá kerültek; mindenekelőtt az egyetemenek találtak visszhangra Georg Ritter von Schönerer német nacionalista eszméi, Bismarck-kultusza és antiszemitizmusa. A nemzetiségek konfliktusa és a nemzeti érvek növekvő súlya következtében a keresztény-szocialisták és a szocialisták újonnan alakult tömegpártjai is hangsúlyozottan a német-nemzeti magatartás irányában tolódtak el.⁸ A szociáldemokraták számára nagy jelentőséggel bírt az 1848-as forradalom tradíciója, az egységes, demokratikus német köztársaság álma. A

⁴ BURGHARDT—MATIS, 16. lap.

⁵ ALBERT FUCHS, *Geistige Strömungen in Österreich 1867—1918*, Wien 1949, 171. lap.

⁶ OSKAR JÁSZI, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, 2. kiadás, Chicago 1961, a 437. és a köv. oldalak.

⁷ FRIEDRICH HEER, idézett mű 265. és a köv. lapok.

⁸ HANS MOMMSEN, *Österreichs Weg vom Habsburgischen Nachfolgestaat zur demokratischen Nation*. In: HELMUT KONRAD—WOLFGANG NEUGEBAUER (szerk). *Arbeiterbewegung—Faschismus—Nationalbewusstsein*, Wien 1983, 384. lap.

szociáldemokraták nemzeti politikai reformelképzelései — az 1899-es brünni program, valamint az ausztromarxistáknak, Karl Rennernek és Otto Bauernek a munkái — a Lajtán inneni államkötelék fenntartására irányultak, jóllehet a császári és királyi államfenntartó szociáldemokrácia gúnynévvel illették őket, ám a szociáldemokraták mégsem találták meg az autonóm a nemzeti Német-Ausztri gondolatához vezető utat. Végül az I. világháború idején megtörtént a népek önrendelkezési jogának az elismerése — ezt a baloldaliak közül Friedrich Adler és Otto Bauer szorgalmazta —, amit a német ajkú osztrákok a Német Birodalomhoz való csatlakozás értelmében fogtak fel. Ebben az irányban hatottak a Karl Renner által támogatott közép-európai elképzelések is.⁹

Az Első Köztársaság (1918—1938)

Az 1918-ban létrejött Osztrák Köztársaság szociális és politikai feltételei kevés támpontot nyújtottak az önálló állam tudata számára, amely az osztrák nemzeti tudat gyökeréül szolgálhatott volna. A köztársaságot, George Clemenceau francia miniszterelnök szavaival élve „azt, ami megmaradt”, kezdettől fogva zavarból fakadó megoldásnak érezték. „Köztársaságok nélküli köztársaság” volt, „az államot hordozó nemzet nélküli állam”, s a lakosság többsége úgy érezte, hogy az I. világháború győztes hatalmai kényszerítették rá ezt az államot. Az I. Köztársaság történetét taglaló könyvek olyan jellegzetes címekkel tűnnek ki, mint a „Kényszerállam”, „Az állam, melyet senki sem akart”. Minthogy a köztársaság katasztrofális gazdasági helyzetéből adódóan képtelen volt saját erejéből viselni a háború következményeinek a terheit, a politikai és a funkcionárius elit széles köreiből, mindenekelőtt az értelmiség körében szükségszerűen felerősödött az az illúzió, hogy a Német Birodalomhoz való csatlakozás jelenti az üdvözítő utat, a kiutat: az egyesített, nagy Németország álma, ahogyan azt 1848-ban már proklamálta a frankfurti nemzetgyűlés.¹⁰

Otto Bauer, a köztársaság első külügyminisztere, s egyszersmind az osztrák szociáldemokrácia vezető politikusa és teoretikusa is, a Németországhoz való csatlakozás előkészítésében látta a fő feladatot. 1919-ben ezt írja Bauer: „A Németországhoz való csatlakozás ... a szocializmus úttörője. A szocializmus megvalósításának az első feltétele. Ezért a szocializmusért idehaza vívott harcnak mindenekelőtt a Németországhoz való csatlakozásért vívott harccal kell egyet jelentenie.”¹¹ Hasonló élességgel fogalmazott a szociáldemokráciához közel álló jogtudós Hans Kelsen, az 1920-as osztrák alkotmány létrehozója is: „Erkölcileg elviselhetetlen állapot az, hogy 6,5 millió emberből egy olyan államot hoztak létre, amelyik híján van minden belső értelemnek, minden politikai eszmének. Nincs egyetlen történelmi, nemzeti, vallási vagy kulturális ok sem, amely igazolhatná a mai Ausztriát, amelyik nem más mint egy önkényesen kiszakított földdarab; ez maradt, miután a győztesek területi igényeiket ... kielégítették.”¹² A szociáldemokraták Otto Bauer által megfogalmazott 1926-os linzi programjában, az ausztromarxizmus klasszikus dokumentumában az alábbiakat olvashatjuk: „A szociáldemokrácia Német-Ausztriának a Német Birodalomhoz való hozzácsatlakozását az 1918-as forradalmak szükségszerű befejezésének tekinti. A Német Köztár-

⁹ HELMUT KONRAD, *Die Arbeiterbewegung und die österreichische Nation*. In: KONRAD—NEUGBAUER, id. mű. 373. lap.

¹⁰ MATIS—BURGHARDT, id. mű, 19. és a köv. lap.

¹¹ OTTO BAUER, *Der Weg zum Sozialismus*. In: Otto Bauer Werkausgabe, 2. kötet, Wien 1976, 131. lap.

¹² STOURZH, Id. mű, 107. és a köv. lap.

sasághoz való hozzácsatolást békés eszközökkel igyekeznek elérni.”¹³ Miután azonban Hitler hatalomra került Németországban, a szociáldemokraták 1933 októberi utolsó kongresszusán természetesen törölték ezt a kitételel a párt programjából, és kinyilatkoztatták: „A szociáldemokrácia független, önálló Ausztriát akar.”¹⁴ Ennek az egyértelmű nyilatkozatnak az ellenére sem a nemzeti kérdés volt a két háború közti időszakban az osztrák munkásmozgalom legfőbb problémája, és Adolf Schärff, az Osztrák Szociáldemokrata Párt későbbi elnöke megállapította, hogy a proletártömegek inkább közömbösen viszonyultak ehhez a kérdéshez.¹⁵

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1918. november 12-én, az Osztrák Köztársaság kikiáltásának a napján egyhangúlag megszavazta a következő határozatot: „Német-Ausztria a Német Köztársaság része.” A St. Germain-i államszerződés azonban nem tette lehetővé ennek a határozatnak a megvalósítását. Alapvetően a Németországhoz való csatlakozás híve volt a szociáldemokrata és a nagynémeteken kívül a katolikus-konzervatív csoportosulás képviselője, a Keresztényszocialista Párt is. Vezető politikusai német és nagyosztrák kategóriákban gondolkodtak; német vezetési igényt támasztottak a protestáns és porosz Németország ellen irányuló élel. Ignaz Seipel szövetségi kancellár, a Keresztényszocialista Párt vezető politikusa és egyben katolikus pap is 1928-ban „tévútnak” nevezte annak a lehetőségét, hogy az osztrákok tudatosan felkészüljenek arra, hogy valamiféle Belgiumot vagy Svájcot hozzanak létre, s mindehhez még életre is hívják a saját „nemzeti tudatukat”, s félreérthetetlenül kifejezésre juttatja a kicsiny állammal és nagyhatalmi törekvéseivel szemben érzett ellenszenvét: „... az osztrákok egész történelmükből eredően és mentalitásuk szerint is egy nagy állam polgárai. Minthogy erős kulturális sajátossággal rendelkeznek, sokat nyújthatnak egy nagy állami egységen belül. ... Nem lehet azonban feladat a karoling osztrák lakói és a törökverők leszármazottai számára, hogy saját kertecskéjüket művelgessék, és belépti díj ellenében mutogassák az idegeneknek.”¹⁶ Ausztriának ez az Ignaz Seipel által elutasított képe viszont a Második Köztársaság jellegzetességének bizonyult.

Jóllehet a meghatározó politikai erők egyöntetűen sikraszálltak a Németországhoz való csatlakozás mellett, s általános elismeréssel találkozott az a felfogás, hogy Ausztria német ajkú lakói a német nemzet részét alkotják, Ausztria önálló állami léte objektíve mégiscsak lendületet adott Ausztria Németországtól való elkülönülése folyamatának, amely már a Monarchia idején megkezdődött. Pontosan az Első Köztársaság időszakában mutatott fel Ausztria jelentős teljesítményeket a kultúra és a tudományok területén; ebben a tanulmányban nincs mód arra, hogy behatóbban foglalkozzunk ezzel a kérdéssel, csak emlékeztetni szeretnénk a számos osztrák Nobel-díjasra, vagy a zenei és az irodalmi alkotásokra.¹⁷ Még az Anschlussnak egy olyan jellegzetes előharcosa mint Otto Bauer sem ment el becsukott szemmel a nemzeti fejlődés ambivalenciája mellett. Otto Bauer ezt írja: „Német-Ausztria egész történetén keresztül megtalálható a német voltak és osztrák voltak közötti ellentét.”¹⁸

Persze, csekélyek voltak azok az erők, melyek magukévá tették a nemzeti önállóság kérdését és Ausztria javára foglaltak állást; ezek az erők a politikai spektrum periferiáján húzódtak meg. A 20-as évek végén jött létre a katolikus-legitimista „Osztrák Akció”, legjelentősebb gondolkodója pedig a szociológus Ernst Karl Winter volt.

¹³ Von der Klassengesellschaft zur sozialen Demokratie. Die österreichische Sozialdemokratie im Spiegel ihrer Programme 1889—1978, 57. lap.

¹⁴ Op. cit.

¹⁵ MOMMSEN, op. cit. 385. lap.

¹⁶ STOURZH, op. cit. 108. lap.

¹⁷ Lásd még: ERIKA WEINZIERL—KURT SKALNIK (szerk.), Österreich 1918—1938. Geschichte der Ersten Republik, 2. kötet, Graz—Wien—Köln 1983, 631. és a köv. oldalak.

¹⁸ OTTO BAUER, Die österreichische Revolution, Wien 1923, 49. lap.

Winter az 1933-tól megjelenő „Wiener politische Blätter”-ben osztrák nemzeti és demokratikus nézőpontból bírálta Dollfuss és Schuschnigg politikáját, később pedig a „népi monarchista akció” keretén belül szállt síkra a nemzeti szocializmussal szemben az összes jobb- és baloldali osztrák hazafit tömörítő népfront létrehozásáért. Ernst Karl Winter a baloldali Alfred Klahrhoz hasonlóan eljutott a Németországtól teljesen független osztrák nemzet eszméjéig.¹⁹ Minthogy az illegalitásba kényszerített többi politikai erő határozottan elutasította az ausztrófasiszta rendszert, s ezzel együtt a belőle fakadó propagandát is, és harcolt ellene, az osztrák hazafias gondolatnak a „keresztényszocialista rendi állam” Dollfuss és Schuschnigg alatt 1933/34-ben létrehozott diktatúrája által történő propagálása így egyáltalán nem járult hozzá az Ausztria-tudat erősítéséhez. Ezenkívül a Hazafias Front által hangoztatott Ausztria-ideológia összekapcsolta az osztrák önállóság melletti kiállást a németiség melletti kiállással; az osztrákokat úgy tüntette fel, mint jobb németeket, akik vezető küldetést töltenek be Közép-Európában. Az Ausztriáról mint a „második német államról” szóló elképzelés, mely az 1936. júliusi szerződésben látott napvilágot, végső soron a nemzeti szocialisták malmára hajtotta a vizet, akik az „Egy nép — egy birodalom!” logikus jelszavát hangoztatták.²⁰

A munkásmozgalmon belül az osztrák kommunisták voltak azok, akik foglalkoztak a nemzeti kérdéssel, és eljutottak az önálló osztrák nemzet gondolatáig. Ausztria és az egész európai béke fenyegetettsége láttán a kommunisták kezdeményezésére — Georgi Dimitrovnak a Komintern Végrehajtó Bizottsága egyik ülésén történt kezdeményezésére — úgy vélték, hogy az osztrák hazafiai mozgósítása fegyver lehet a hitleri Németország elleni küzdelemben, és „nemzeti felszabadító harcként” fogták fel az osztrákok ellenállását Németországgal szemben. Ehhez Alfred Klahr, az Osztrákok Kommunista Párt Központi Bizottságának a tagja szolgáltatta az elméleti alapot 1937 márciusában a „Weg und Ziel”-ben, az Osztrák Kommunista Párt elméleti orgánumban „Az osztrák nemzeti kérdéstről” című cikksorozatában. Klahr Sztálin definíciójából indult ki, aki a felfelé ívelő kapitalizmus történelmi kategóriájaként, történelmileg keletkezett stabil nyelvi, területi, gazdasági közösségként és a kultúrában megnyilvánuló szellemiségként fogta fel a nemzetet, s a történelmi fejlődést és a társadalmi helyzetet elemezve a következő eredményre jutott:

„Elméletileg megalapozatlan az a felfogás, hogy az osztrák nép a német nemzet részét alkotja. Eddig nem létezett és ma sem létezik olyan német nemzeti egység, amelybe az osztrákok is beletartoznának. Az osztrák nép más gazdasági és politikai feltételek közt élt, mint a birodalmi németek, s ennek következtében a nemzeti fejlődése is eltérő.”²¹

Az osztrák hazafiai mozgósítása azonban túl későn kezdődött, hogysémi politikailag hatékony lehetett volna. Legvilágosabban Kurt Schuschnigg osztrák kancellár magatartásában jutott kifejezésre az osztrákok megosztottsága, aki 1938. március 9-én a „Rot-weiss-rot bis in den Tod” (Piros-fehér-piros mindhalálig) jelszó alatt szólította harcba az osztrákokat a nemzeti szocialista veszéllyel szemben, hogy azután két nappal később harc nélkül letegyje a fegyvert Hitler előtt, mivel nem akart „német vért” ontani.²² Végül is így járult hozzá az osztrákok helytelen magatartása a saját országuk pusztulásához.

¹⁹ WALTER JAMBOR, Österreichs Weg zur Nation. In: Die Republik, 9. Jg., 1/1973, 42. és a köv. lap.

²⁰ ANTON STAUDINGER, Zur „Österreich”-Ideologie des Ständestaates. In: Das Juliabkommen von 1936, Wien 1977, 198. és a köv. lapok.

²¹ Weg und Ziel, Jg. 2, Nr. 3 és 4, 131. lap.

²² NORBERT SCHAUSBERGER, Der Anschluss. In: WEINZIERN—SKALNIK, id. mű 533. és a következő oldalak.

Nyilvánvalóan a veszélyeztetettség pillanatában eszmél magára a nemzeti tudat, mint ahogy az olyan más történelmi példákából is kiderült, mint a németalföldi szabadságharc. Csak a nemzeti szocialista okkupáció és az uniformizálás döböntette rá az osztrákok többségét arra, hogy mennyit is ér az önállóság. Nem csupán az én tézisésem az a nézet, hogy a náci időszak, az „Anschluss” valóra válása, az a kísérlet, hogy Ausztriát teljes egészében a hitleri Németország totális rendszerébe integrálják, döntő mértékben hatással volt az osztrák nemzeti tudat kialakulására, hanem a legtöbb ezzel foglalkozó történésznek is ez az álláspontja.²³

Csak a náci rendszerrel szembeni averzió hatására tűnt ismét attraktívnak és életrevalónak az 1918-ban a többség által elutasított kis állam, s körvonalazódtak világosabban a németek és az osztrákok közötti különbségek, melyek előzőleg összerosmódtak a nagynémetiség eszméjének a romantikus kódében.

Keserű csalódást okozott Ausztria teljes „kiradírozása”, közvetlenül Berlinnek alárendelt 7 birodalmi körzetbe való beosztása, valamint egyebek közt az a tény is, hogy birodalmi német tisztségviselőket helyeztek a hazai vezető réteg fölé. Ez a csalódottság ellenzéki hangulatban öltött testet. A nemzeti szocialista uralommal szembeni osztrák ellenállás ugyan elsődlegesen politikai, világnézeti és szociális tartalmak kifejezője volt, és a karintiai szlovének, valamint a burgenlandi horvátok egyedi esetétől eltekintve mentes volt a nemzeti motívumoktól, a háború folyamán azonban egyre inkább nemzeti jelleget öltött. Ez félreérthetetlenül poroszellenes, németellenes magatartásban manifesztálódott. Számtalan illegális röplapon, újságokban, utcákon és a házak falán volt látható a szabad Ausztria jelszava. A Gestapo és az SD valamennyi helyzetjelentésében vörös fonalként húzódik végig az osztrákok önállóságának a kihangsúlyozása, ugyanakkor feljegyeztek gyűlölettel teli németellenes kifakadásokat is, pl.: „Birodalmi németek, ki innen!” „Porosz vérszopók, takarodjatok!” „Német disznók, mocskos németek!” „Mi osztrákok vagyunk, semmi szükségünk a német zsványokra; forduljanak fel! A bécsi SD 1940. október 21-i hangulatjelentésében az olvasható, „hogy egy jelszóban valamennyi ellenzéki csoport megegyezik, s az még pártkörökben is elég tekintélyes helyeslésre talál, jelesül az osztrákok és a birodalmi németek ellentétének az elmélyítésében. Ez az ellentét ... az utóbbi időben egészen ijesztő méretet öltött.” Ugyanez a jelentés beszámol a Rapid Wien — SV Fürth futballmeccs (6:1) alkalmával lejátszódott botrányos jelenetekről is: „Elég ellenséges elem volt a közönség soraiban, akiknek »A birodalmi németek ellen« jelszó hangoztatásával még jószándékúakat és párttagokat is sikerült magukkal ragadniuk.” Minél tovább tartott a háború, annál inkább éleződött a hangulat, amely azután 1945-ben el is érte a tetőpontot.²⁴

Az osztrák nép tudatának ez a beláthatatlan megváltozása — kezdve 1938 márciusában az „Anschluss” iránti lelkesedéstől az egyre erősödő Ausztria-tudatig — megmutatkozott a pártok, illetőleg az ellenzéki csoportok politikai irányvonalában is. A szocialisták magatartását hosszú időn keresztül megszabta egy 1938 áprilisában Brüsszelben megtartott pártkonferencia határozata, ahol leszögezték, „hogy az osztrák szocialista munkásmozgalomnak nem a függetlenség helyreállításáért vívott harc,

²³ Lásd még egyebek közt MOMMSEN, KONRAD, KREISSLER, BURGHARDT—MATIS idézett munkáit, továbbá KARL STADLER, *Der Durchbruch der österreichischen Nationalidee in Verfolgung und Emigration*. In: *Um Parlament und Partei*, Graz—Wien—Köln 1976, a 115. és a köv. oldalak.

²⁴ Részletesen lásd erről: STADLER, op. cit. 122. és a köv. oldalak; *Zwischen Kollaboration und Widerstand*. In: FRANZ DANIMANN (szerk.), *Finis Austriae*. Österreich, März 1938, Wien 1978. 196 és a köv. oldalak.

hanem Hitlernek az egész német nép forradalma által történő megdöntése következtében Ausztria felszabadítása, vagyis a fennálló nemzeti szocialista Németország szocialista Németországgá való átalakítása lehet csak a feladata”. Jellemző módon hiányzik a náci bíróságok által az osztrák szocialisták ellen emelt vádak pontjai közül a kommunistákkal és a monarchistákkal szemben mindig alkalmazott vádpont: „Az alpesi és a dunai körzeteknek a Birodalomtól való elszakítása.” Am ez a párt hagyományainak megfelelő összénemet vonal megváltozott a háború folyamán, különösen pedig a szövetségesek 1943. november 1-i moszkvai nyilatkozata után, amelyik a szövetségesek egyik háborús céljaként kimondta Ausztria függetlenségének a helyreállítását.²⁵ A legnevesebb osztrák szocialisták egyike, Adolf Schärf beszámolt egy beszélgetésről, melyet 1943-ban folytatott az 1944. július 20-i összeesküvés egyik résztvevőjével, Wilhelm Leuschner német szociáldemokratával arról, hogy Ausztria továbbra is megmaradjon-e Németország mellett Hitler megdöntése után: „Ma sem csinállok titkot belőle: Amióta csak megismertem és megszerettem a német nép szellemi értékeit, mindig arról álmodoztam, hogy nem Ausztria, hanem Weimar a szellemi hazám. De a beszélgetés alatt megkönnyebbülést éreztem. Pontosan a Leuschner által vázolt helyzet döbbsített rá arra, hogy mi a változás lényege. Hirtelen félbeszakítottam látogatómat: Az Anschluss halott. Az osztrákokból kiűzték a Német Birodalom iránt érzett szeretetet...” Schärf a továbbiakban beszámol arról is, hogy más szociáldemokrata vezetők, mint Karl Renner és Karl Seitz is osztotta ezt a nézetét.²⁶

Ahogy már említettük is, az Osztrák Kommunista Párt 1937 óta osztrák-nemzeti orientációt adott a maga ellenállási harcának, s a szabad és demokratikus Ausztria helyreállítását követelve a második vonalba vont a vissza az osztályharcos, forradalmi és marxista jelszavakat. Az Osztrák Kommunista Párt Központi Bizottsága sokat idézett 1938. március 12-i nyilatkozata, amely tiltakozott az ellen, hogy erőszakot tegyenek Ausztrián, s harcba szólította az osztrákokat a német fasiszta megszállók ellen — a Schuschnigg-féle „Piros-fehér-piros mindhalálíg” jelszóban csúcsosodott ki.²⁷

Az ellenállás katolikus konzervatív csoportjai a már 1938 előtt is meglévő szervezetekhez kapcsolódtak, s osztrák hazafias beállítottság jellemezte őket, amelyben a Habsburg-vezetés alatti új dunai monarchiára vonatkozó nagyosztrák elképzelések is gyakran fellelhetők voltak. Az ellenállás számos harcosa halt meg ezzel a jelszóval: „Éljen Ausztria!” Figyelemre méltó az is, hogy a háború vége felé pártok fölött álló osztrák alapokon is létrejöttek ellenálló csoportok, amelyekben a náci rezsim megdöntése érdekében együttműködtek a baloldali és a jobboldali politikai erők. Különösen jelentősek voltak azok a kapcsolatok, melyek a koncentrációs táborokban jöttek létre kereszténydemokraták, szocialisták és kommunisták között. A „tábor utcájának bajtársi szelleme”, amelyik a közösen elszenvedett gyötrelmekben, a foglyok szolidaritásában, s az ébredező Ausztria-tudatban gyökerezett, áthidalta az 1934-es polgárháború szakadékait, s 1945 után a két nagy politikai csoportosulás gyümölcsöző együttműködésének az alapjává változott.²⁸

Ebben az összefüggésben nem feledkezhetünk meg az osztrák emigráció jelentőségéről sem. Amíg az osztrák nép hermetikusan el volt zárva a szabad világtól, addig politikai vagy faji okok miatt elűzött, s a világnak mind a négy égtáján szétszóródott mintegy 150 000 férfi és nő képviselte elveszített hazáját, hiszen egyedül csak ők halathatták még a hangjukat szabadon. Tevékenységük úgy hatott, mintha az osztrákok

²⁵ WOLFGANG NEUGEBAUER, Die Nationale Frage im Widerstand. In: HELMUT KONRAD (szerk.), Sozialdemokratie und „Anschluss”, Wien 1978, 88. és a köv. oldalak.

²⁶ ADOLF SCHÄRF, Österreichs Erneuerung 1945—1955, Wien 1955, 19. oldal.

²⁷ Geschichte der Kommunistischen Partei Österreichs 1918—1955, Wien 1977, 191. lap.

²⁸ NEUGEBAUER, Zwischen Kollaboration und Widerstand.

követei lettek volna, világnézeti sokszínűségükben a menedéket adó országok legkülönbözőbb rétegeihez szóltak, és meggátolták, hogy a világrengető konfliktusok idején feledésbe merüljön az ő kis országuk ügye. Karl Stadler és Felix Kreissler, a nemzeti tudat fejlődésével behatóan foglalkozó két történész is rámutatott az osztrák emigráció jelentőségére.²⁹ Felix Kreissler az ellenállásnak mindenekelőtt azokat a harcosait emelte ki, akik a biztonságot nyújtó emigrációból visszatértek megszállt hazájukba, és kis híján az életükkel fizettek ezért. „Van-e az igazi és önzetlen áldozatkésztségnek ékesebb bizonyítéka” — írja — „mint ez a kiállítás a hazájuk mellett, melyet a végsőkig szolgálnak?”³⁰

Sajnos nem alakult osztrák emigráns kormány, vagy legalább egy közös külföldi képviselő — a politikai különbségek túlságosan nagyoknak bizonyultak. Mint már említettük, a szocialista emigráció az össznémet, illetőleg az összeurópai szocialista forradalom eszméje mellett kardoskodott, s először egy sok fáradalommal járó iskolán kellett keresztül mennie. Mindenekelőtt az Oscar Pollak és Karl Czernetz vezetése alatt álló londoni iroda ragaszkodott hosszú ideig ezekhez a világpolitikai fejlődés által túlhaladott elképzelésekhez. Bruno Kreisky vezetésével a svédországi szocialisták voltak az elsők, akik alternatívákat alakítottak ki, és hitet tettek a független Ausztria mellett. A moszkvai nyilatkozat után ez az irányvonal általános érvényre jutott.³¹

Az ellenállás, az üldöztetés és az emigráció közepette a szocialisták, a kommunisták és a kereszténydemokraták körében megerősödött az Ausztria melletti kiállítás, az állami függetlenség és a nemzeti önállóság eszméje, s ez lett a Második Köztársaság eszmei-politikai alapja.

A Második Köztársaság (1945 után)

Az 1945-ös év eseményei — a szövetséges hatalmak felszabadították Ausztriát, az 1937-es határok között ismét létrejött a demokratikus Osztrák Köztársaság, az 1938 és 1945 között Németországhoz való tartozásból eredő keserves tapasztalatok — a további önálló nemzeti fejlődés irányába terelték az országot, a Németországhoz való újbóli csatlakozás tilalma pedig, amit Ausztria az 1955-ös államszerződésben nemzetközi jogilag is akceptált, és később az alkotmányban is megerősített, a második világháborúnak, a hitleri Németország vereségének, a Hitlerrel szembeni koalíció győzelmének a szükségszerű következménye volt. Ausztria 1945 utáni állami és nemzeti önállóságát azonban 1918-cal ellentétben semmiképp sem szabad úgy felfogni, mint a győztes szövetséges hatalmak diktátumát. Ez az önállóság megfelelt az osztrák lakosság körében 1938 után bekövetkezett tudati változásnak, s ez vonatkozik a politikai elitre csakúgy, mint a lakosság széles rétegeire.

1945 után alapvetően más volt a fejlődés iránya, mint 1918 után. Ellentétben a két háború utáni időszakokkal, amikor széles körben elterjedt Ausztria életképtelenségének a hiedelme, amit a politikai és gazdasági válságok egészen a demokrácia és a függetlenség bukásáig kiéleztek, Ausztria két nagy politikai tábora — a keresztény-konzervatív, illetőleg a szocialista tömörülés — közös politikai cselekvésben fogott össze a haza érdekében. E megváltozott állásfoglalás talaján sikerült úrrá lenni az 1945 utáni súlyos helyzeten — szövetséges megszálló csapatok, háborús károk és vesztesé-

²⁹ FELIX KREISSLER, *Der Beitrag des Exils zur Entwicklung eines österreichischen Nationalbewusstseins*. In: KONRAD—NEUGEBAUER, op. cit. 278.; STADLER, *Der Durchbruch der österreichischen Nationalidee in Verfolgung und Emigration*, idézett hely.

³⁰ KREISSLER, idézett mű, 299.

³¹ KONRAD, idézett mű 378.; STADLER, idézett mű 127.

gek, gazdasági nyomor —, és ma már kétség sem fér ahhoz, hogy sikerült létrehozni egy politikailag stabil, demokratikus államot, amely bizton számíthat a polgári lojalitásra.³²

Vitán felül áll az, hogy a két nagy párt, az Osztrák Néppárt (ÖVP) és az Osztrák Szocialista Párt (SPÖ) hitet tett Ausztria mellett. Azok közül a szocialisták közül, akik korábban a Németországhoz való csatlakozást hirdették, egyedül csak Friedrich Adler tiltakozott Ausztria függetlensége és az osztrák nemzet elnevezés ellen, mivel úgy látta, hogy ez opportunizmus a győztes hatalmakkal, és árulás a „másik Németországgal”, a demokratikus kultúrnéppel szemben. Adler ezért nem is tért vissza az emigrációból Ausztriába. Helmut Konrad ezt írja a „Die Arbeiterbewegung und die österreichische Nation” (A munkásmozgalom és az osztrák nemzet) című tanulmányában: „Vitán felüli az osztrák nemzet melletti kiállás még azoknak az esetében is, akik az osztrák szociáldemokrácia történelmi hagyományait követik.”³³ El lehet mondani ugyanezt az Osztrák Néppárttól is, amelynek a képviselői minden korlátozás nélkül tesznek hitet az osztrák nemzet mellett. Így nyilatkozik pl. Julius Raab szövetségi kancellár, az 1955-ös államszerződés létrehozója, politikai végrendeletében: „Tartsátok csak a magasba a piros-fehér-piros lobogót!”³⁴

Csupán csak a pártpolitikailag főként a Függetlenek Szövetségében (VdU), illetőleg 1945 után az Osztrák Liberális Pártban (FPÖ) tömörülő harmadik tábor, a német-nemzetiek pártja, vagy ahogyan megtévesztő módon nevezik, a „nemzetiek” pártja nem ismeri el az osztrák nemzet fogalmát, s az osztrákokat a német nemzet részének tekint. A Liberális Párt az 1968-as ischl-i programban csakúgy, mint az úgynevezett „Szabadságkiáltványban” is „a német kulturális és népközösség” mellett tört lándzsát. Annyi bizonyos, hogy ebben a jelenlegi kormánypártban a dr. Steger alkancellár körül tömörülő liberális és inkább osztrák orientációjú erők a hangadók; épp most bontakozik ki egy ideológiai vita a liberális és a „nemzeti” erők közt, amelyikről még nem lehet tudni, hogyan ér majd véget.³⁵

Létezik a Liberális Párt körül és mellett még egy sor más szervezet is, amelyeknek a jellege a német-nemzetitől a szélsőségesen jobboldaliig terjedő skálán mozog, ezek mindenekelőtt kulturális szervezetek, tornaegyletek, bajtársi szövetségek, egyetemi hallgatók és más értelmiségi egyesületei, melyek kifejezetten elutasítják az osztrák nemzetet. Ennél is radikálisabban utasítják el Ausztria gondolatát a kimondottan neonáci csoportosulások: mint az NDP vagy az ANR; ezek (az NSZK és az NDK mellett) egy harmadik német államnak tekintik Ausztriát, és olyan térképeket terjesztenek, amelyek egy újra egyesítendő Nagynémetország részeként tüntetik fel Ausztriát (1942-es határok). Ezeknek a köröknek a számára, melyeknek a reprezentánsai jelenleg Bécsben éppen most állnak bíróság előtt, az osztrák nemzet nem más, mint hazugság, a szövetséges hatalmak diktátuma, vagy pedig kommunista kitaláció. Ausztria társadalmi életében mindenesetre elszigetelt tendenciák ezek, egyenesen a hazafiak és az antifasiszták ellenállásába ütköznek.³⁶

Empirikus vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a német néphez és nemzethez való vonzódás elsősorban az idősebb nemzedék körében tapasztalható még jelentősebb mértékben, amely ki volt téve a német fasiszta indoktrinációnak, a fiatalok számára

³² MOMMSEN, idézett mű 388. és a köv. lap; lásd még: WILLIAM T. BLUHM, *Building an Austria Nation. The Political Integration of a Western State*, New Haven—London.

³³ KONRAD, idézett mű 379.

³⁴ KPÖ immer für Österreich. Weg und Ziel, Sondernummer 1979.

³⁵ WOLFGANG NEUGEBAUER, *Die FPÖ: vom Rechtsextremismus zum Liberalismus? In: Rechts- extremismus in Österreich nach 1945*, 5. kiadás, Wien 1981, 308. és a következő lapok.

³⁶ Idézett hely.

azonban magától értetődik Ausztria függetlensége, és nem képezi vita tárgyát. Ebben a vonatkozásban különösen az osztrák iskolákban és felsőoktatási intézményekben végzett nevelőmunka hozott gyümölcsöket, amely minden egyéb kritika mellett is osztrák és demokratikus alapokon folyik. Megmutatkozik a nemzeti tudat az osztrák nemzeti színekben induló sportolók iránti lelkesedésben is. Sok hazafi számára jelentett különös élményt az is, hogy mintegy 10 évvel ezelőtt Budapesten a magyar— osztrák futballmérkőzés alkalmával 30 000 osztrák szurkoló énekelte spontán módon az osztrák nemzeti himnuszt.

Természetesen nemcsak az érzelmi felbuzdulásokban mutatkozik meg az osztrák nemzeti tudat. Az empirikus vizsgálatok egész sora bizonyítja a nemzeti tudat megerősödését 1945 után;³⁷ fejtegetéseim utolsó részében erről szeretnék beszámolni. Az a feltevés, hogy „Ausztria nemzetet alkot, illetőleg a nemzeté válás útján halad”, 1956-ban a szavazatok 49 %-át, 1964-ben a 70 %-át, 1980-ban pedig a 86 %-át kapta, míg az osztrák nemzet tagadójának a számaránya az 1956-os 46 %-ról 1964-ben 15 %-ra, 1980-ban pedig 11 %-ra csökkent; más felmérés szerint ez már csak 6—8%. Nem érdektelenek a pártpolitikai preferenciák sem. Az 1972-es átlagértékek: SPÖ 78% igen, 5% nem, ÖVP 73% igen, 7% nem, még a programatikusan német-nemzeti FPÖ is 73% igen-nel szavazott, igaz viszont, hogy a párt 20% nem-mel az osztrák nemzet elutasítói közül a legmagasabb arányszámot mutatja. Magas szavazati arány jellemző Ausztria jelképeire is, mint az állami címer, a piros-fehér-piros lobogó és a nemzeti himnusz, ami korántsem volt mindig így. Más felmérések alapján is megállapítható az osztrák nemzeti tudat megszilárdulása; ennek a megítélésében mindenekelőtt a Paul—Lazarsfeld Társaság 1980-as vizsgálatára támaszkodom. A megkérdezettek 85 %-ának az volt a véleménye, hogy a Németországhoz 1938-ban történt hozzácsatolás az osztrák történelem egyik tragikus fejezete. Az a tézis, hogy „Az Anschluss végre megteremtette a német néppel a természetes kapcsolatot”, 58 %-ban kapott elutasítást és csak 34 %-ban helyeslést. Azt a tézist, hogy „Ausztria legszívesebben ismét csatlakozna Németországhoz” 7% tartotta helyesnek, 89% azonban inkább helytelennek.

A többség az osztrák nemzeti tudat kialakulását 1945 utánra datálta: 33% 1945—1955, 25% 1945 utánra; csak 8% látta a gyökereket 1918 előttre visszanyúlni, az Első Köztársaságot elhanyagolhatónak tartották. A lakosságnak ez a becslése lényegében véve megfelel a kortörténeti kutatásnak. Tanulságos az is, hogy 64% az 1955 utáni időszakot jelölte meg olyannak, mint amelyikben a legjobban szerettek élni, 0% nyilatkozott az 1934—38 közötti „rendi állam” mellett és 1% az 1938—1945 közötti náci időszak mellett.

A megkérdezettek 85 %-a nehezen, 14 %-a pedig könnyen elképzelhetőnek tartja, hogy kivándorol Ausztriából. Arra a kérdésre, hogy „Melyik szomszédos állammal van Ausztria a leginkább belső rokonságban?” a következő válaszokat adták: Németországgal 70%, Magyarországgal és Svájjal 10—10%. Az osztrákok önértékelése szempontjából jelentősek még a következő felmérési értékek is: 75% osztotta azt a nézetet, hogy „semleges békeövezet a hatalmi tömbök közt”, 57%: híd kelet és nyugat között, és csak 7% tekinti Ausztriát kelettel szembeni ütközőnek, 17% pedig a keresztény nyugat elővédjét látja benne. Ez arra utal, hogy túl vagyunk az 50-es évek hidegháborús mentalitásán. 1980-ban a nemzeti ünnepen az akkori szövetségi kancellár, Bruno Kreisky, kifejezetten méltatta a minisztertanácsban a Lazarsfeld Társaság által végzett közvéleménykutatás biztató eredményeit.³⁸

³⁷ Az alábbi adatok a társadalomkutatást végző Paul—Lazarsfeld Társaság már idézett „Das österreichische Nationalbewusstsein in der öffentlichen Meinung und im Urteil der Experten” című tanulmányokból valók.

³⁸ Österreich. Von der Staatsidee zum Nationalbewusstsein. Wien 1982. 152. lap.

A „kényszerállamból”, az „államból, melyet senki sem akart”, amelynek az önállóságát az első világháború győztes hatalmainak úgy kellett rákényszeríteniük a lakosságra, olyan ország fejlődött, amely bőségesen biztosít pozitív sajátosságokat a lakosság részére. Valósággá vált Friedrich Schiller szava: „Van az osztrákoknak hazájuk, szeretik, és meg is van az okuk arra, hogy szeressék.” Nekem úgy tűnik, hogy az osztrákoknak, mint egy demokratikus és semleges államban élő, politikailag stabil, helyzetével elégedett, öntudatos népnek ez a szenvedésekben bővelkedő történelmi tapasztalatok révén megformálódott beállítottsága nem lényegtelen és nem is érdektelen az Ausztriával szomszédos országok számára sem.

Wolfgang Neugebauer:

ÜBER DIE ENTWICKLUNG DES ÖSTERREICHISCHEN NATIONALBEWUßTSEINS

Zur Einführung stellt der Autor fest, daß die Entwicklung der Nation und des Nationalen Bewußtseins in Österreich nicht geradlinig abgelaufen war, sondern einen eher dramatischen Prozeß darstellte. In den 80-er Jahren des 19. Jh. s entwickelte sich in Österreich eine Nation ohne nationales Bewußtsein. Nach 1866 gerieten die deutschsprachigen Einwohner unter den Einfluß des deutschen Nationalismus, und die Reformbemühungen der Sozialdemokraten richteten sich auf die Aufrechterhaltung des Staatsverbundes diesseits der Leitha, ohne den Anschluß an den nationalen Gedanken eines deutschen Österreichs zu finden.

Im Mittelpunkt der Untersuchungen steht die Entwicklung im 20. Jh. Die sozialen und politischen Voraussetzungen boten der 1918 entstandenen Republik Österreich wenig Anhaltspunkte zu einem nationalem Bewußtsein. Die österreichische Sozialdemokratie (mit Otto Bauer) sah als seine dringendste Aufgabe die Vorbereitung zum Anschluß an Deutschland und hat dies erst 1933 vom Programm gestrichen. Die österreichischen Kommunisten (mit Alfred Kihlar) sind bis zur Idee der selbständigen Nation vorangekommen. Erst die nationalsozialistische Okkupation und Uniformisierung hat die Mehrheit der Österreicher darauf besinnen lassen, was für einen Wert die Selbständigkeit habe. Die nationalsozialistische Epoche übte einen entscheidenden Einfluß auf die Entwicklung des österreichischen Nationalbewußtseins aus. Die gesamtdeutsche Richtlinie der Sozialdemokraten hat sich besonders nach der Moskauer Erklärung der Alliierten verändert. Die österreichischen Kommunisten haben ihren Widerstandskampf mit einer nationalen Orientation geführt. Auch die österreichische Emigration spielte dabei eine große Rolle.

Die Ereignisse von 1945, die Befreiung von Österreich, der Staatsvertrag von 1955, die wiedergewonnenen nationale Selbständigkeit, das Verbot eines neuen Anschlusses an Deutschland widerspiegeln die Veränderungen im Bewußtsein der Bevölkerung. Die beiden großen Parteien SPÖ und ÖVP bekannten sich Österreich und in der FPÖ sind zur Zeit Diskussionen im Gange zwischen den Liberalen und den „nationalen“ Kräften.

Empirische Untersuchungen untermauern die These, daß aus dem „Zwangstaat“, aus dem „Staat, den niemand wollte“ und dessen Selbständigkeit von den Siegermächten des 1. Weltkrieges auf die Bevölkerung aufgezwungen werden mußte, ist ein Staat geworden, der sich die positive Einstellung seiner Bevölkerungen sich weitgehend sichern konnte.